

EGEDY GERGELY

A kultúra mint honvédelem

Tűnődések Ujváry Gábor

A harmincharmadik nemzedék című
könyve fölött

Az állam lényege és célja a kultúra – fogalmazta meg a két világháború közötti időszak jeles piarista professzora, Kornis Gyula *A kultúra mint államcél* című remek tanulmányában. Felettébb rokonszenves s emellett logikus érvekkel is jól bizonyítható ez az álláspont, történelmünkben mégis igen kevés kormányzat ismerte fel e megállapítás igazát. Ellenkezőleg, újabb és újabb generációk keserű tapasztalata, hogy, ismét csak Kornis szavaival, „a szellemi javak tervszerű ápolása rendre háttérbe szorul”. Mindig akadnak fontosabbnak ítélt szempontok... E tekintetben tehát kivételes időszak volt a XX. század második és harmadik évtizede, amikor az állam a kultúrára nemcsak szavakban, hanem valóban „stratégiai ágazatként” tekintett. Miként következhetett be ez a valóságos csoda, s kik voltak a meghatározó személyiségek e bölcs és távlatos politikának? E kérdésekre kapunk feleletet Ujváry Gábor tavaly *A harmincharmadik nemzedék* címmel megjelent kötetének írásaiból. A cím arra utal, hogy „főszereplői” hazánk történelmének a honfoglalástól számított 33. generációját alkották – s az alcímből az írások tematikáját is megtudjuk: *Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. A szerző saját szavai szerint „rég-új” írások gyűjteményéről van szó; a korábban már megjelent tanulmányok is átdolgozott formában kerültek az olvasók elé. A három tematikus egységre tagolódó, tizenegy tanulmányt közlő kötet a kultúra és a politika kapcsolatának vezérfonala mentén Klebelsberg pályafutásától az „Americana” katolikus ifjúsági szervezetig számos témát felölel, ám szerencsés módon ezzel együtt szerves egészzé formálódott, s megjelenése – rögtön meg is előlegezve a recenzens véleményét – a XX. századdal foglalkozó történettudományunk nagy nyeresége.

A kultúrpolitika felértékelődése

A kultúra megbecsülésének tekintetében van tehát mit tanulnunk ettől az oly sokat vitatott korszaktól, s ez már önmagában is roppant érdekessé teszi a könyvet. Ujváry Gábor több évtizedes levél- és kéziratári forrá-

sokon alapuló kutatásai nagy segítséget adnak ahhoz, hogy megérthessük, az első világháborús vereséggel és Trianonnal megnyomorított ország miként volt képes roppant szűkös erőforrásaiból is prioritásként kezelni a kultúrát. Hogy milyen gondolatok ébresztették rá a kultúra igazi szerepére...

Az alapokat – amelyekből aztán még évtizedekig éltünk – gróf Klebelsberg Kunó fektette le. A kötet első tematikus egységének *Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit* című tanulmányában a szerző az ő életművéről ad áttekintést. Ismeretes, hogy az első világháború után sokan jutottak arra a borúlátó következtetésre, miszerint a területének kétharmadától megfosztott Magyarország államként egyszerűen életképtelennek fog bizonyulni. E válságos helyzetben ismerte fel Klebelsberg, hogy a magyarság legfontosabb megtartó ereje épp a kultúra. Ennek nyomán kapott a kultúrpolitika tudatos eszmei megalapozást – részben általa, részben pedig államtitkárától, Kornistól, valamint a később utódjává váló Hóman Bálinttól. Klebelsberg 1922 júniusában nevezték ki oktatási miniszterre, s már beköszöntő beszédében megfogalmazta a programjának vezérfonalául szolgáló s ezen esszé címéül választott gondolatot: az új helyzetben a kultuszterca Magyarország igazi honvédelmi tárcája. Ez biztosítja a leghatékonyabb védelmet – és ez kínál igazi kitörési lehetőséget a kívülről fenyegetett ország számára. E törekvésében Klebelsberg kitűnő partnerre talált Bethlen István miniszterelnökben, s a kultúrpolitika így az ország konszolidációjának egyik pillére lett. Ujváry emlékeztet arra, hogy 1926/27-ben már a kultuszterca kapta a legtöbb támogatást a minisztériumok között, 1927/1928-tól az állami költségvetésnek több mint 10 %-át! Klebelsberg számára evidens volt az összefüggés a nemzet rendelkezésére álló tudás és a versenyképesség között, s ezért határozottan elutasította, hogy ún. „reálpolitikai” szempontokból engedjen elképzeléseiből. Egy effajta magatartást egyenesen „kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak” nevezett, hangoztatva, hogy „fegyverlerakó közoktatásügyi miniszter” sohasem lesz. Gyakran idézett – s a mentalitását pontosan tükröző – megállapítása a kötetben is felidéződik: „A politikai Trianonba bele kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”

Ennek kapcsán dolgozta ki Klebelsberg az államszocializmus időszakában oly sokat kárhoztatott s a rendszerváltás óta is szándékosan félremagyarázott „kultúr-fölény” elméletét. Ujváry viszont igen pontosan és árnyaltan elemzi e fogalom valódi tartalmát, rámutatva: ezen a kultuszminiszter semmiképp sem mások lebecsülését, lenézését értette. Valójában abból indult ki – a század első harmadában divatos szociáldarwinista eszmék-

Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék*. Kodolányi János Főiskola – Ráció Kiadó, Bp., 2010.

kel összefüggésben –, hogy a nemzetek folyamatosan versengenek egymással, és ennek a versenynek az egyik kulcsfontosságú terepe éppen a kultúra. E versenyben mindenképp helyt kell állni – súlyosan vétkezik az, „aki ezzel a felismeréssel szemben pártpolitikai okokból taktikázik.” Teljes joggal állapítja meg tehát a szerző, hogy Klebelsberg koncepciója „ebben az értelemben napjainkban is vállalható”. A „kulturálfölény” megvalósítása két pilléren alapult: egyrészt az alapfokú (nép)oktatás fejlesztésére, másrészt pedig az elitnevelésre. Talán e helyütt is érdemes leírni: 1926 és 1930 között több népiskolai tantermet (és tanítói lakást) építettek, mint ahányat a dualizmus idején, összesen ötezret, s ezzel jelentősen sikerült az analfabetizmus arányát csökkenteni. Az elitképzés kapcsán emeljük ki: Klebelsberg abból indult ki, hogy a kulturális demokráciának időben meg kell előznie a politikait. Az egyenlőség-centrikus baloldali gondolkodás szemszögéből ez botránykönek számított, ám konzervatív nézőpontból ez a felfogás nagyon is jól magyarázható. (Hasonló felfogást vallott a XX. század első felében például a Nobel-díjas konzervatív költő és gondolkodó T. S. Eliot is, amikor a szellemi elit által irányított demokrácia mellett emelt szót.) Klebelsberg eredményességét az Ujváry által több tanulmányban is megemlített porosz kultuszminiszter, a húszas évek nemzetközi tekintélyű tudánypolitikusa, Carl Heinrich Becker is elismerte. Ő úgy látta, hogy a budapesti kormány „sok okossággal és körültekintéssel” mindent megtesz azért, „hogy úrrá legyen a trianoni trauma következményein... Ez elsősorban a nagyon világosan átgondolt, és szisztematikusan építkező kultúrpolitika révén történik.” A recenzens maradéktalanul egyetért Ujváry Gábornak azzal az elvi megállapításával, miszerint Klebelsberg példája (is) igazolja: „a konzervatív reform szellemében önmagát is megújító jobboldali politika is lehetett korszerű”. Ehhez csak annyit tenne hozzá, hogy Klebelsberg tevékenységét bátran leírhatjuk a sikeres modernizáció konzervatív útjával, amely azonban, sajnálatos módon, a két világháború közötti Magyarország más szféráiban nem tudott átütővé válni.

Intézményépítés külföldön

Trianon kultúrpolitikai következményei meglehetősen kevésbé ismertek, s e megállapítás különösen áll a nem kis részben épp a trianoni sokkra adott válaszként életre hívott külföldi magyar intézetek történetére. Ujváry Gábor úttörő kutatásokat végzett e tekintetben, s a témával kapcsolatos tanulmányai, amelyek a kötet második tematikus egységét alkotják, színes és érzkle-

tes képet festenek a bécsi, a berlini és a római magyar kulturális intézetek két világháború közötti tevékenységéről. (E ponton jegyezzük meg, hogy Ujváry Gábor maga is komoly tapasztalatokat szerzett a kultúrpolitikában a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának főosztályvezetőjeként, a bécsi Collegium Hungaricum tudományos igazgatójaként és a Balassi Intézet alapító főigazgatójaként.) Az I. világháború előtt – az ország külpolitikai függősége miatt – a kultúrpolitika csak befelé irányulhatott, kifelé nem. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nemzetközi vonatkozású tevékenysége így elsősorban arra irányult, hogy a tehetséges fiatal diplomásoknak ún. „utazási ösztöndíjakat” biztosítsanak. A pénz nem került rossz helyre, amit az bizonyít, hogy a kedvezményezettek névsora felöleli a századelő és a két világháború közötti periódus szellemi elitjének többségét.

A háborús vereség és a forradalmak után ennél jóval több történt: Klebelsberg fentebb vázolt programjában különleges szerepet kapott a fogalom szintjén is újnak számító „kulturális külpolitika”. A kötetből megtudjuk, hogy jeles kultuszminiszterünk bizonyíthatóan német hatásra, különösen Friedrich Schmitt Ottéra és Carl Heinz Beckerére, dolgozta ki ezzel kapcsolatos konkrét elképzeléseit. Kiindulópontként az a meggyőződés szolgált, hogy a külpolitikailag szinte teljesen elszigetelt Magyarország a kultúrpolitika révén törhet ki a leginkább eredményesen elzártságából. A húszas években hazánkban nem voltak hatékony politikai eszközei a kistantanttal szemben – így óhatatlanul felértékelődött a kultúra és a kulturális külpolitika. A nemzetközi realitásokkal számot vetve a klebelsbergi program szakított az addig szinte egyeduralgó államnemzet-felfogással, s helyére a kultúr nemzet-koncepciót állította, amely alkalmasnak ígérkezett a szétszakított nemzetrészek összefogására. E felismerés Trianon 90. évfordulója után sem vesztette el időszerűségét...

A külföldi magyar intézetek létjogosultságát így indokolta Klebelsberg a Pesti Naplóban 1927-ben: „A külföldi ösztöndíjak és főleg a magyar intézetek nyitják majd meg az utat a művelt világba a magyar középosztály legtehetségesebb gyermekeinek. Itt van a külföldi magyar intézetek nagy szociálpolitikai jelentősége a magyar középosztály politikai szempontjából is. De ezen túl talán még fontosabb a nagy nemzeti szempont. Mikor a régi Ausztria diplomáciája és a saját élehetlenségünk mesterségesen elzárt bennünket a külföldtől, a legképtelenebb dolgokat is elhitték rólunk Európában... Trianonban aztán meg is adtuk az árát, mert mint valami Európába betolakodott vad néppel bántak el velünk”. Ezért „erkölcsi és szellemi erőkkkel

kell meghatározni a nemzetnek a veszett háborúk folyamán megcsökkent fizikai erejét”. Ma sem kell jobb útravaló külföldi intézeteink irányítóinak... Klebelsberg erőfeszítéseinek köszönhető, hogy „a magyar kultúra külföldi őrszemei” megjelenhettek Bécsben, Berlinben és Rómában. A jól átgondolt kultúrpolitikának mindig igazodnia kell a konkrét nemzetközi feltételekhez és lehetőségekhez – így került előtérbe a húszas években az osztrák, német és olasz orientáció a kulturális külpolitikában is.

A Bécsi Magyar Történelmi Intézetet Klebelsberg még a Magyar Történelmi Társulat elnökeként hozta létre 1920-ban; az intézmény a Fischer von Erlach tervezte patinás barokk Testőrpalotában kapott helyet, s ugyanitt 1924 őszén a Collegium Hungaricum is megnyitotta kapuját a fiatal magyar értelmiség előtt. (Az értékes épületet a magyar állam sajnos 1961-ban könnyelműen eladta, ma az osztrák igazságügyi minisztérium otthona.) Az intézet működését Klebelsberg Budapestről is folyamatosan szemmel tartotta – nem mintha különösebb gondok lettek volna a szakmai irányítással, hiszen olyan jeles kutatók vezették, mint Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc, Angyal Dávid és Miskolczy Gyula.

Szívügye volt Klebelsbergnek kultúránk berlini képviselete is. A berlini egyetem Magyar Intézetét még az I. világháború alatt, 1916-ban Klebelsberg barátjának és későbbi tanácsadójának, a kitűnő német kapcsolatokkal rendelkező Gragger Róbertnek a segítségével szervezték meg. Ujváry szavai szerint Gragger „minden idők egyik legtehetségesebb magyar kultúrpolitikája” volt, akit kitüntető barátság fűzött a nagy tekintélyű porosz kultuszminiszterhez, a már említett H. Beckerhez. Gragger használta először, ezt is érdemes megjegyezni, az „Ungarologie”, vagyis a mára már meghonosodott „hungarológia” megnevezést. A berlini egyetem magyar tanszékére alapozódó, anyagilag a német fél által fenntartott intézet 1916-os alapítása óta – igaz, több szervezeti átalakításon keresztül esve – napjainkig folyamatosan működik. A két világháború közötti időszakban az intézet „a Becker és Gragger megálmodta és a gyakorlat követelte hungarológia-koncepció alapján működött”, oly sikeresen, hogy követendő mintává vált más hasonló magyar intézetek és tanszékek számára is. Iratanyagának összegyűjtésével Ujváry nagy szolgálatot tett kultúrpolitikánk kutatói számára. 1924-ben, tehát a bécsivel egy időben indult a berlini Collegium Hungaricum is, amelynek számára a Népszövetségtől kapott kölcsönből 1926-ban megvették az Unter den Lindenhez közel fekvő Herz-palotát. „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel” – e fordulattal jellemzi a szerző a közmegele-

gedésre dolgozó s kitűnő atmoszférájú intézményt. Gragger korai, 1926-ban bekövetkezett halála után a Magyar Intézetet s aztán a Collegium Hungaricumot is Farkas Gyula vezetésére bízták, akinek jelentős érdeme volt, hogy a nemzetiszocialista hatalomátvétel után is távol tartotta mindkét intézménytől a napi politikát, és a nehezedő körülmények közepette is megőrizte függetlenségüket.

A kötet egy önálló tanulmánya feldolgozza a Római Magyar Történelmi Intézet múltját is; ezt az intézetet 1923-ban indította újra, immár miniszterként, Klebelsberg. (Fraknoi Vilmos alapította elődje 1895-től 1913-ig működött.) Vezetője a neves művészettörténész, Gerevich Tibor volt, aki remek római kapcsolatait kihasználva el tudta intézni, hogy a magyar állam megvásárolhassa a Francesco Borromini tervezte Palazzo Falconierit a később római Magyar Akadémiára átkeresztelt kultúrközpont számára. A recenzens egyetért a szerző azon véleményével, hogy bár a két világháború között társadalmunk szerkezete európai nézőpontból idejémtúltnak számított, kulturális és tudományos intézményrendszerünk európai színvonalra emelkedett.

Hóman mint történész

A Klebelsberg által kezdett utat a magyar kultúrpolitika másik kiemelkedő – ám politikai pályafutásával sokkal ellentmondásosabb megítélést kiváltó – alakja, Hóman Bálint folytatta. A XX. században igen szerencsétlenül alakult számos magyar tudós sorsa – s ezt Hóman esete is jól példázza. A tudományos hierarchia csúcsára jutó történész, a nagyhatalmú miniszter, aki az élet örömeit sohasem vetette meg, 1951-ben a váci börtönben hal meg, egykori testsúlyának a felére fogyva... Hogyan történhetett ez meg? Hómanról, a szocializmusban agyonhallgatott kitűnő történészről értelmiségünk is jóval kevesebbet tud, mint az utóbbi két évtizedben sokat emlegetett, már-már „kanonizált” Klebelsbergéről, így életének és tevékenységének elfogulatlan és alapos bemutatása jelentős érdeme Ujváry könyvének. Az alábbiakban először Hóman szakmai-történelmi pályafutásának főbb állomásait, utána pedig közéleti-politikai tevékenységét tekintjük át a kötet Hómannal foglalkozó tanulmányai alapján.

Hóman 1885-ben született, jómódú értelmiségi családban – köztisztviselő apjának társadalmi pozíciója sokban segítette karrierje kibontakozását. Patinás főgimnáziumba, a VII. kerületi Barcsay utcaiba járt, ahol a később tekintélyes történésszé váló Angyal Dávid tanította irodalomra. Szekfü Gyulához, a korszak

másik nagy historikusához hasonlóan ő is a budapesti tudományegyetem történelem–latin szakos hallgatója lett, az előbbinél három évvel később, 1903-ban. Híres kortársainak többségétől eltérően ő viszont, budapestiként, nem volt Eötvös-kollégista. A zárkózott Szekfűvel ellentétben otthonosan mozgott a társasági életben. Míg Szekfű a keresztényszocializmushoz vonzódott, a fiatal Hóman konzervatív-liberális irányultságú volt. Közös vonás volt viszont szemléletükben, hogy az államnak mindkettőn megkülönböztetett szerepet tulajdonítottak: Ujváry kifejezetten „államközpontú” felfogásról ír. Hóman az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként kezdte szakmai pályafutását; a tízes évek végén többek szerint már gyakorlatilag ő irányította az intézményt. Már 1913-ban könyvet írt Árpád-kori városainkról; első nagy tudományos sikerét 1916-ban aratta a széles nemzetközi visszhangot is kiváltó *Magyar pénztörténet* publikálásával.

A rendelkezésre álló források fényében elmondható, hogy az I. világháború végéig Hóman még minden irányban nyitott volt: Darányi-rokonsága okán a dzsenti felé éppúgy, mint a többnyire liberális pesti zsidó értelmiség felé. Ujváry a Trianon és a forradalmak által okozott hatalmas traumával magyarítja a középosztály keresztény és zsidó részre szakadását, a népi-urbánus szembenállás kialakulását – és Hóman felfogásának a részleges módosulását is. Megítélése szerint Hóman „szelektív antiszemitává” vált, e kifejezéssel arra utalva, hogy „a legalább részben asszimilált zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak tekintette”, az asszimilációt elutasító, radikális eszméket valló zsidókkal szemben viszont erős ellenérzése alakult ki 1919-et követően. Fontos azonban ehhez hozzátenni, hogy fenntartásai nem váltak semmilyen program kiindulópontjává, nem voltak „harcosak és harsányak” – s jóval visszafogottabbak voltak azoknál, amelyeket Szekfű nevezetes *Három nemzedéke* kifejtett 1920-ban.

1923-tól Hóman a Nemzeti Múzeum főigazgatója, s 1925-ben kinevezést kap a Pázmány Péter Tudományegyetem középkori magyar történeti tanszékének irányítására. (E feladatot 1929-ig látta el.) Ebben az évben az MTA rendes tagjává is megválasztják. Trianon fölértékeltette és szinte a legfontosabb nemzeti tudományággá tette a történettudományt, mert mindenki arra kereste a választ, hogy miként is jutottunk ide...

Ezzel összefüggésben hangsúlyozza Ujváry: Hóman, Szekfűhöz hasonlóan, kiállt a történettudomány megújítása mellett, és bírálta a világháború előtti történetírás „közneemesi-rendi hagyományait”. Ez jól tükröződött *A magyar történetírás új útjai* című, Hóman szerkesztésében és programadó tanulmányával 1931-ben megjelenő kötetben is. A nevezetes közös mű, az eredetileg nyolc, a későbbiekben öt kötetben kiadott *Magyar történet* (1929–1934) Hóman felvetésére született meg, s a korszakban készült történeti szintézisek közül a legszínvonalasabb volt; ebben Hóman az 1457-ig terjedő időszakot, Szekfű pedig a későbbi évszázadokat vállalta. 1941-ig hét kiadásban látott napvilágot, s az értelmiségi családok túl-

A Népvészér mennybemenetele (rézkarc, 1956)

nyomó többségének könyvespolcán meg lehetett találni. Tegyük még hozzá: 1934-ben Bethlen István felvetette a nagy mű francia és angol nyelvű (rövidített) változatának kiadását is, de külföldön végül csak a Hóman által írott középkori kötetek jelentek meg, a berlini Magyar Intézet közreműködésével, németül. Közös vállalkozásuk volt a négykötetes *Egyetemes Történet* is (1935–1937), s együttműködtek a korszak kitűnő konzervatív folyóiratának, a Magyar Szemlének a „menedzselésében” is, Szekfű a lap főszerkesztőjeként (1927–1938), Hóman pedig a Magyar Szemle Társaság elnökeként (1927–1933).

1943-ban súlyos szakmai és emberi csalódás érte Hómant, amelynek kapcsán a Szekfűhöz fűződő viszonya is véglegesen megromlott. Ebben az évben őt terjesztette fel a Történettudományi Bizottság a Tudományos Akadémia nagyjutalmára, s a javaslatlalt a szakma jó része

is egyetértett. (Hóman még nem kapott díjat szakmai munkásságáért, Szekfűt viszont már díjazták a *Magyar Történetért*, Berzveicz-díjjal). A neves jogászprofesszor, Moór Gyula azonban mégis keresztülvitte, hogy az akadémiai díjat is (egyedül) Szekfű kapja meg, amit még a Hóman politikai irányvonalával szembenálló történészek is felettebb méltánytalannak találtak. Hóman maga is úgy értékelte a történeteket, hogy egy politikai játszma áldozata lett, s Szekfű magyarizálását, nem alaptalanul, hamisnak érezte. Ujváry hozzáfűzi: a Nyugat felé tájékozódó Kállay-kormány ugyanakkor politikai aduként használta fel a németbarát ex-miniszter akadémiai megbuktatását. S azt a véleményét is megfogalmazza, hogy „Szekfű politikai érzéke sokkal fejlettebb volt Hómanénál, erkölcsi tartása azonban nem mindig”.

Hóman mint kultúrpolitikus

Bethlen István lemondása után 1931-ben Klebelsberg is távozott a kultusztárca éléről, s utódjának Hómant ajánlotta. A javaslat nem volt véletlen, mert Hómant a szűkebben vett szakmája, a középkor-kutatás mellett élénken érdekelték és foglalkoztatták a kultúra és a tudomány megszervezésének kérdései is. S e tekintetben hasonló felfogást képviselt, mint Klebelsberg. 1920-ban készített *A magyar tudományosság jövője* című fontos tanulmánya jó néhány olyan – ma is megszívlelendő – gondolatot fogalmaz meg, amely megegyezett Klebelsberg és Kornis kultúra-felfogásával. „A jövő Magyarországon a tudományos munkának el kell végre foglalnia az őt megillető helyet, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvevett Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődésképességének biztosítása” – írta. Arra is figyelmeztetett, hogy „...a háborút megelőző évtizedek politikájának egyik nagy tévedése, sőt bűne volt, hogy a tudományos szükségleteket luxuscikknek minősítette”. 1946-os népbírósi perében Hóman elmondta, hogy már a miniszteri felkérés előtt is rendszeresen konzultált vele Klebelsberg egész sor kultúrpolitikai kérdésben.

A politikához közeledő Hóman a húszas évek második felében jó viszonyt alakított ki Gömbös Gyulával is, s így 1932 októberében elvállalta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányítását. E tisztséget a Gömbös halála után alakult Darányi-kormányban is betöltötte 1938 májusáig. 1939 februárjától 1942 júliusáig Teleki, Bárdossy és Kállay kormányaiban ismét a kultusztárca irányítójaként dolgozott. Azt követően, hogy 1932-ben miniszterré nevezték ki, Székesfehérváron országgyűlési képviselővé is megválasztották, s e man-

dátumot a háború végéig megtartotta. A Gömbös-kormányban nemcsak a maga 130 kilójával volt a legsúlyosabb tárcavezető – a befolyása is igen jelentős volt, s ezt az oktatás és kultúra érdekeinek energikus képviselőre használta fel. Az ő nevéhez fűződik többek között az 1934-es középiskolai reform, amely új alapokra fektette a középiskolai oktatást.

Hóman, amint arra Ujváry joggal hívja fel a figyelmet, nem folytatta változatlanul elődje politikáját. Részben azért, mert úgy látta, kénytelen valamelyest figyelembe venni a világgazdasági válság súlyos következményeit – részben pedig elvi jellegű okokból. Hóman fontosabbnak érezte ugyanis a népiskolai program kiemelt támogatását, mint az elitképzést. Ezzel összefüggésben oktatási programjának középpontjában a „nemzetnevelés” állott – a szerző utal arra, hogy ez a fogalom éppoly kulcsszerepet töltött be nála, mint Klebelsbergnél a „kultúrfölény” koncepciója. A „nemzetnevelés” kívánalma mindenekelőtt arra utalt, hogy a tanítás középpontjában a tágon felfogott „nemzeti tárgyak” álljanak – e körbe sorolódott szerinte a magyar nyelv, irodalom és történelem mellett a magyar művelődéstől elválaszthatatlan latin is. Elmondható tehát, hogy Hóman a középosztály erősítésére irányuló törekvésekkel párhuzamosan, de elődjénél nagyobb nyomatékkal pártfogolta a művelődés demokratizálását, az „alulról jött tehetségek” esélyeinek növelését. (Józanul utalva ugyanakkor arra, hogy persze a népi tehetségtelenséget nem kell támogatni, mint ahogy a felsőbb osztályokból származók tehetségtelenségét sem...) Történészként az értelmiségi középosztályt a régi középnemesség egyes örökösének tekintette, és feltétlenül kívánatosnak tartotta, hogy ezt a csoportot felfrissítsék a paraszti rétegekből. E szempontok jegyében már 1934-ben újraindította a népiskolai programot, 1937-ben megalapította a Horthy Miklós-ösztöndíjat a szegény sorsú felső tagozatos középiskolások és egyetemisták támogatására, 1941-ben pedig pedig az Országos Tehetségkutató Intézet Bizottságát, amely évente 500-600 gyermek középiskolai tanulmányait volt hivatva támogatni.

A harmincas években Hóman a politikában jobbra tolódott. Ezzel párhuzamosan látványosan elvált az útja a korszak másik meghatározó történésztől, Szekfűtől: míg a század első két évtizedében az utóbbi egyértelműen „jobbra” állt tőle, a harmincas évek végére ez alapvetően megváltozott. Ő mindvégig kiállt a német szövetség mellett, Szekfű viszont a németellenes irányvonal egyik meghatározó személyisége lett. Miért döntött így Hóman? Geopolitikai érvekből kiindulva vélte úgy, hogy hazája helye csak Németország oldalán lehet; álláspontjában közrejátszott az oroszoktól való, sokak

által osztott ősi rettegés is. Ujváry találó megfogalmazásában reálpolitikusnak hitte magát, ám épp az igazi reálpolitikusi érzék hiányzott belőle. A szerző felidézi Hómannak a *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* című, 1931-ben írott (s 1945 után indexre tett) esszéjét, amelyet a magyar külpolitika-történeti írások között „az egyik legkiválóbbnak” nevez; ez még a többirányú tájékozódás lehetősége mellett értelt. A harmincas évek végére azonban Hóman szemében a lehetőségek az oroszok és a németek közötti választásra szűkültek le – s az utóbbiakban látta a kisebb rosszat.

Lényeges ugyanakkor, s ezt a kötet tanulmányai is hangsúlyozzák, hogy Hóman németbarátsága „kizárólag külpolitikai színezetű volt”. Vagyis másként fogalmazva, mindennemű belpolitikai vonatkozás nélküli: a hitleri Németország példáját a legkevésbé sem tekintette követendőnek, és ideológiáját sem fogadta el. Hóman gazdag hagyatékában még csak utalást sem találni arra vonatkozóan, jegyzi meg Ujváry, hogy fasiszta szellemiségű szerzőket egyáltalán olvasott volna. Ilyesfajta érvek természetesen az írásaiban sem jelentek meg. Nem alaptalanul hangoztatta tehát a népbírósági perében Hóman: „Soha a faji gondolat alapjára nem helyezkedtem”. Valóban mindig e fenti felfogást képviselte, s ezt számos egykori munkatársa, köztük baloldaliak is megerősítették, Ujváry több egyértelmű vélemény is idéz. Ennek bizonyítására érdemes utalni Hóman álláspontjára abban a nevezetes vitában, amely a harmincas évek végén bontakozott ki a „Ki a magyar” kérdéséről: a *Magyar sorsban* a lehető legegységesebben állást foglal mindenfajta fajelmélettel szemben. „Nagy történeti tévedés és megbocsáthatatlan hiba volna – fejtette ki –, ha a történet folyamán minden rétegében erős vérkeveredésen keresztülment magyar nép történetileg kialakult egységét a fajelmélet nevében – idegen érdekekért, mert hiszen ez magyar érdek sohasem lehet – megbontani engednők.”

„Élete legnagyobb politikai ballépését” azzal követte el Hóman, mutat rá Ujváry, hogy bár nem esküdött fel Szálásira, a német megszállás, sőt a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta parlamenti mandátumát. Tegyük

ehhez hozzá, hogy megszavazta a zsidótörvényeket is, ugyanakkor viszont miniszterként és a Teleki Intézet elnökeként a saját hatáskörében ezeket a lehető legnagyobb mértékben hajtotta végre, és számos üldözött mentesítését kezdeményezte. (Így közbenjárt Szekfű zsidó származású feleségének a mentesítéséért is.) Ujváry arra is utal, hogy Hóman sokakhoz hasonlóan a deportáltak sorsáról szóló híreket egyszerűen nem hitte el. 1946-ban mint háborús bűnöst életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte a Népbíróság. A váci börtönbe zárták, ahol igen brutálisan bántak vele – itt hunyt el 65 évesen, 1951 júniusában.

A műtűcsök felbocsátása 1958

A megítélés dilemmái

Hogyan ítéld meg mindennek a fényében a kiváló történész és kultúrpolitikus pályafutását? Erre a nehéz kérdésre csak árnyalt választ lehet adni – s a kötet szerzője ezt is teszi. A szakmai és a politikai dimenziót szétválasztva amellet áll ki, hogy Hóman történészi rehabilitációja feltétlenül szükséges,

mert a tudományban elért eredmények a politikai hitvallás miatt sohasem kérdőjelezhetők meg. A szakmai elismerésektől sem lehet valakit emiatt megfosztani, így az akadémiai tagságtól sem. Bár a miniszteri poszt elfogadásával Hóman kétségtelenül politikai felelősséget vállalt, történészi tevékenységéből – Ujváry ezt több összefüggésben is kiemeli – mindig következetesen kizárta a politikát. Sokkal inkább, mint Szekfű. Akivel kapcsolatban a szerző jó szemmel állapítja meg: noha miniszteri kinevezést sosem kapott, „sok szempontból, témaválasztásait tekintve is, jóval politikusabb alkat volt, mint Hóman Bálint.” Az utóbbi nyíltan megvallotta politikai elképzeléseit, nem számított titoknak Gömbössel való barátsága és németbarát külpolitikai orientációja. A szerző találó fogalmazásában Hóman így a politika tekintetében „fordított utat követett”, mint a politikával való kapcsolatát mindig tagadó Szekfű. A kötet felidézi Hómannak a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi közgyűlésén mondott beszédét is, amelyben határozottan bírálta a történettudományi módszerek politikai szempontokkal való átitatását, vagyis a tudomány és a politika keverését.

„Politikai jóvátételét azonban már jóval kényesebb kérdésnek gondolom” – írja a szerző, arra utalva, hogy „ha csak kis részben is, de neki is szerepe volt” 1944-1945 tragikus eseményeiben. A németek melletti kitartásával, a nyilas parlamentben való részvételével Hóman „komoly, megbocsáthatatlan hibákat” követett el, s ezért még akkor is felelősség terheli őt, ha megmaradt befolyását „többszörre jó célok – zsidók mentesítése, a szélsőjobboldali Toldy Árpád székesfehérvári és Fejér megyei főispán megbuktatása stb. érdekében igyekezett gyakorolni.” Még akkor is felelősség terheli, ha a magyar politikusok közül ő volt az egyetlen, aki erélyesen és nyíltan bírálta a német megszállást a németek magyarországi főmegbízottjához, Veessenmayerhez intézett levelében. Nem vette észre, hogy politikai koncepciója – külpolitikai együttműködés a németekkel a belpolitikai önállóság érdekében – ekkorra már alapjaiban megbukott. A magyar jobboldali hagyományról készített kötetben Ujváry Hómannak a konzervatív hagyományhoz való kapcsolódására is utal, ekként fogalmazva: „...a 20. századi magyar konzervatív hagyománynak Klebelsberg az egyik legjelesebb képviselője, s akár Hóman is az lehetett volna,

ha 1942-ben, miniszterségéről lemondva, visszavonult volna a politikából” (*A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Szerk. Romsics Ignác, Osiris, 2009). De nem ezt tette, ami „hiba, sőt bűn volt”. Teljes joggal teszi ugyanakkor hozzá a szerző, hogy Hóman „bűnöző politikai értelemben sem volt”, bár sokan állították ezt 1945 után, de méltánytalanul. Ujváry kötetének tanulmányai iskolapéldáját nyújtják annak, miként lehet tárgyilagos és objektív képet rajzolni erősen vitatott, szubjektív érzésektől nehezen elválasztható kérdésekről is.

Sokat elmond XX. századi történelmünk drámai paradoxonairól, hogy míg Hóman börtönbe vetett háborús bűnösneként, a vele szinte együtt induló s Trianonra nála radikálisabban reagáló Szekfü nagykövetként és a Rákosi-rendszer Elnöki Tanácsának tagjaként halt meg... Szekfü az 1980-as évektől elfoglalhatta – joggal – az őt megillető helyet történettudományunkban, a ma is legna-

gyobb középkorászaink között számon tartott Hóman szakmai rehabilitációja azonban még várat magára... Születésének 125. évfordulójára 2010 novemberében Székesfehérváron tudományos konferenciát rendeztek, s az ott megjelent történészek többsége kiállt amellett, hogy akadémiai tagságát állítsák helyre. S nem összekeverve a szakmai és a politikusi rehabilitáció kérdését, e sorok

szerzője is egyetért az említett konferencián ugyancsak részt vevő és felszólaló L. Simon László költővel, az Országgyűlés kulturális bizottságának elnökével, aki Hómant a XX. század egyik legnagyobb kultúrpolitikusának nevezte. Nehéz lenne ezt a vélekedést vitatni, hiszen Hómannak, aki a tőle eltérő gondolkodásúakkal szemben is mindig messzemenően toleráns volt, kulcsszerepe volt abban, hogy a XX. század húszas-harmincas éve a magyar kultúra történetének egyik „aranykorává” válhattak.

„Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története” – vélte Hóman, s így szerinte a magyar történet sem egyéb, mint a magyar lélek története. A recenzens olvasatában e szép sorok is nyomatékosan figyelmeztetnek történelmünkhez való viszonyunk átgondolásának szükségességére. 1916 novemberében,

a Klebelsberg által szervezett – s csak másfél évig, 1917 januárjától 1918 szeptemberéig működő – Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatótanácsának alakuló ülésén József főherceg beszédében így érvelt a történelmi tudat fontossága mellett: „A történelem nálunk nemcsak tantárgy, nemcsak tudomány, hanem élő valóság, melyből a nemzet ereje táplálkozik. A történelmi érzék hanyatlása tehát a nemzet szellemi erejének fogyását jelentené.” Sajnos az utóbbi fél évszázadban sokan sokat tettek helyes történelmi érzékünk eltompításáért, ezért különösen nagy szükségünk van az olyan munkákra, mint amilyen Ujváry Gábor kitűnő kötete. *A harmincharmadik nemzedék* az államszocializmusban kialakított és jó néhány fórumon a rendszerváltás után is tudatosan életben tartott negatív előítéletektől mentesen közelíti meg és elemzi a két világháború közötti időszak kultúrpolitikáját és legjelesebb képviselőinek pályafutását. Akiktől sokat lehet tanulni.

Szent Péter és egy nő (1966)